

УДК 821.161.2 (045)

Анастасія СІБРУК

ІМЕННИКИ З ЗАГАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ «ПРИКРАСА» В ПИСЕМНИХ ПАМ'ЯТКАХ XI – XIV ст.

У статті розглядаються лексико-семантичні особливості іменників з загальним значенням «прикраса», які зафіксовані в східнослов'янській писемності XI–XIV ст.

Ключові слова: пам'ятки Київської Русі XI – XIV століть, іменники зі значенням «прикраса».

Вивчення окремих іменників на конкретному історичному зрізі – *актуальна проблема* мовознавства. Дослідження східнослов'янського лексичного фонду XI – XIV ст., реконструкція семантики давніх слів надзвичайно важливі для вивчення історії української мови, літератури та культури. Важливою проблемою дослідження є також етимологія цих слів, проте вона має твердий науковий фундамент тоді, коли розглядається в аспекті історичної лексикології. Ми дослідили іменники *благоукрашень*~, *богатьство*, *доброта*, *добродітель*, *красота*, *коузнь* (*кизнь*), *лїпота*, які належать до периферії лексико-семантичного поля «назви прикрас». Мета статті полягає в дослідженні походження та семантичної структури іменників з загальним значенням «прикраса», зафіксованих східнослов'янськими пам'ятками XI – XIV ст. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: виявити генезу, уточнити етимологію, джерела та причини поповнення досліджуваного угруповання в період з XI до XIV ст., реконструювати семантичний обсяг досліджуваних лексем, простежити історію розвитку значень аналізованих іменників у зазначений період.

Благоукрашень~. Композит *благоукрашень*~ є давньоруським утворенням. В основі першої частини композита лежить корінь *благ-*. Стсл. благо «добро, щастя» зводиться до псл. **bolgo*, **bolgъ*. Праслов'янський корінь вважається спорідненим з дінд. *bhārgah* «сяйво», лтс. *balgans* «білявий», лат. *fulgor*, *flagro* «горю, палаю, тлію», гр. *φλέγω* «горю», можливо, також з ав. *barāfayeyiti* «запрошує, виявляє пошану», *baraxda* «дорогий, бажаний», *barag* «релігійний ритуал», дінд. *brhas – pātih* «господь», лат. *flāgīrāre* «вимагати» [Преобр., I: 27–28; Ф., I: 170; ЕСУМ, I: 203]. Пряме лексичне значення «прикраса» не характерне для досліджуваних слів у сучасних слов'янських мовах.

Слово *благоукрашень*~ є рідковживаними в текстах XI–XIV ст. Сема «прикраса» є ядерною для досліджуваного найменування. У СДРЯ зафіксовані чотири вживання композита *благоукрашень*~ [СДРЯ, I: 210]. Зі значенням «прикраса, урочистий одяг» цей іменник

реверберується в релігійному тексті XI ст. «Книга Ісуса»: «Оублажи егѡ благѡ Украшеніемъ» [Срезн., I (1): 107]. На позначення елемента прикраси церковного вітваря лексема благѡоукрашенъ~ знайдена в «словах» Григорія Наніазіна та Григорія Богослова: «Видѣ же и множество народа и все благѡоукрашени~» [Срезн., I (1): 107]; «оуставленъе закону черноризьскому [...] б(л)гаоукрашенъ" ѡлтаревѡ»; «и слу(х) ~го заразис# приход#щимъ пѣнъемъ видѣ и множество народа. и вс# б(л)гооукрашенъ" ~лико же ѡ олтарю» [СДРЯ, I: 210]. Матеріал вказує на те, що вітвар церкви прикрашався коштовними матеріалами.

З переносним значенням «прикраса» найменування благѡоукрашенъ~ вжите в пам'ятці XIV ст. «Повчаннѡ» Феодора Студіта: «ручь||наго б(л)гооукрашенъ" дѣла нашего. въ смирено(м)дрѡи милованъ" нашего»; «супружны" добродѣтели б(л)гооукрашенъе(м)» [СДРЯ, I: 210–211].

У значенні «чудова прикраса» досліджуване слово зафіксоване також у російських текстах XVI ст. [СлРЯ, I: 225]. Композит благѡоукрашенъ~ перестав вживатися в сучасних слов'янських мовах. Лише іменник благѡ належить до лексичного складу більшості слов'янських мов.

Богатство. Іменник багатство утворений від прикметника багатий. Цей прикметник зводиться до **bogъ* «бог» або **bogъ* «статок, доля». Стсл. богать сягає псл. *bogatъ* «той, хто має великий наділ», похідне від **bogъ* «доля, майно, багатство», споріднене з дінд. *bhāgah* «маєток, щастя», пов'язане з *bhājati* «надавати, давати, наділяти», ав. *baga-*, *baṅa-* «бог, Господь». Є підстави вважати, що найменування багатство споріднене з сскр. *bhāga-s* «подавач, господар, владика, багатий» [Преобр., I: 33; Ф., I: 182; ЕСУМ, I: 109]. Іменник богатство є частовживаним у текстах XI – XIV ст. За СДРЯ, лексема богатство зафіксована 574 рази [СДРЯ, I: 251].

Шляхом переосмислення лексеми богатство виокремлюється периферійне значення «цінності (ювелірні прикраси, коштовне каміння, золото тощо)». Досліджуваний іменник з цим значенням зафіксований у літописах та «Житії Костянтина-Кирила»: «показати и(м) црк(о)внѡю красотоу. и полаты златѡя. и в ни(х) соушаа богатество. злата много. и паволокы. и каменъе драгое» [*912, ЛЛ, ст. 38]; «Рускы" поч(с)тивъ. дарми золото(м). и паволоками и фифудъ"ми. и пристави къ нимъ мужи свои. показати имъ ц(р)квнью красоту. и полаты златы". и в нихъ суша" батьства. злато много и паволокы. и камѣнье драгое» [*912, ЛЛ, ст. 28]; «и пристави къ нимъ мужи свои показати имъ красоту церковную, и полаты златѡя, и въ нихъ сущеа богатество, злато многое и паволоки и каменіе драгое» [*912, ЛНик, 21]; «показати имъ церковную

красоту, и полаты златыя и в нихъ сушая *богатства*, злато много и паволокы и камѣнье драгое» [XI – XII, ПВЛ, 90]; «показаша ему все *богатство*: храмины утворены златомъ и сребромъ и каменiemъ драгымъ» [XI – XII, ЖКК, 32].

Іменник *богатство* з загальним значенням «цінності» зафіксований у таких пам'ятках XII – XIV ст., як «Кормча Єфремівська», «Збірник житій та слів», Лаврентіївський літопис: «В(л)дка нашъ ... повелѣ ... пода"ти ч(л)вкомъ даръ. не прит#жающемъ паче ~го ни мѣди. ни срѣбра. ни злата. или ко~ (*б*)*атство* ино"; „и емъ за руку его старецъ. введе и въ свое скровище. и показа ему *бога(т)ство* много лежащее ту» [СДРЯ, I: 251]; «В се же лѣто придоша сме из Нѣмецъ къ С(т)ославу. С(т)ославъ же велича"с# показа имъ (*б*)*атство* сво~» [*1075, ЛЛ, арк. 66 зв.].

На позначення багатства досліджуване слово вжите в таких різножанрових текстах, як Ізборник 1076 року, Никонівський, Лаврентіївський літописи, «Лествиця пророка Іоана Синайського», «Пасіївський збірник»: «Горе лихоимьцо: *богатство* бо ~го отьбѣжить а огнь и прикметъ» [*1076, Изб., 79 зв.]; «уповая *богатствомъ* многимъ [...] и взяша ляхове все *богатство* у него» [*1073, ЛНик, 100]; «и взяша *богатество* ихъ» [*1111–1112, ЛНик, 142]; «С(т)ославъ же велича"с< паказа имъ *б(а)тство(с)* сво~. вни же видѣвше бещисленое множество. злато и сребро и паволокы» [*1075, ЛЛ, ст. 198]. В XI – XIV ст. др. *богатство* було полісемічним. Його характерною особливістю стало поєднання таких значень, як «цінності» та «багатство».

Доброта, добродѣтель. «Без допомоги попередньої реконструкції, – пише Ф. де Соссюр, – було б дуже важко пояснити зміни, які відбулися впродовж багатьох століть, починаючи з доісторичного періоду» [4, с. 198]. За етимологічними словниками, стсл. доброта походить від слова **dobro*, яке зводиться до прикметника **dobrъ*. Прикметник *добрый* споріднений з лат. *faber* «ремісник, художник», вірм. *darbin* «коваль», лат. **fab-ro*, лит. *dabnius* «гарний, граціозний» [ЭССЯ, V: 42–44; Преобр., I: 187; Ф., I: 520–521; ЕСУМ, II: 98].

Зі значенням «прикраси (множ.)» лексема *доброта* знайдена в Никонівському літописі: «Сзда монастырь и постави въ немъ церковь камену во имя святаго архистратига Михаила ... и всяческими *добротами* украсивъ ту, иконами и книгами» [СлРЯ, IV: 267]. Досліджуваний іменник зі значенням «краса» зафіксований у різножанрових пам'ятках описуваного періоду: «±ко не подоба~ть чюдитис# *добротѣ* женьстѣи» [*1076, Изб., 90 зв.]; «и всею *добротою*» [*1196, ЛЛ, арк. 239 зв.]. На позначення добра

найменування *доброта* міститься в Ізборнику 1076 року та Лаврентіївському літописі: «*Доброты* сво" таи. послouxы же житию мьногы имѣи» [*1076, Ізб., 64 зв.]; «и *добротъ* оустроены(х) на семь свѣте» [*1096, ЛЛ, 79 зв.]. У значенні «прикраси (множ.)» похідний композит *добродѣтель* вжитий у таких пам'ятках XII, XIV ст., як Іпатіївський літопис, «Повість про Андрія Боголюбського», «Житіє Сергія Радонежського»: «кн<зь бл(а)говѣрныи Андрѣи и створи цр(к)въ сию [...] и всею *добродѣтellyю* црк(о)вную исполнена» [*1175, ЛІ, ст. 582]; «не могутъ сказати изрядныи красоты ея, и златомъ и финиптомъ, и всякою *добродѣтellyю*» [XII, АБ, 206]; «его *добродѣтелию*» [XIV, ЖСР, 224].

Красота. За ЕССЯ, слов'янське **krasa*, скоріш за все, праслов'янська інновація, яка не має прямих співвідношень в інших індоєвропейських мовах. Термін «красота» явно експресивне слово в усіх мовах. Звідси впливає: неминучість стирання і оновлення цієї лексики; метафоричний спосіб самого формування і оновлення слів «красота», «красивий» [ЕССЯ, XII: 95]. Стел. *krasa* – псл. *krasa* – пов'язується з псл. *kresati* «кресати», первісно «створювати, творити», зіставляється з лит. *kārštas* «гарячий», *karšitis* «пека, жара», лтс. *karsa* «тс.», *karset* «розпалювати, розігрівати»; звідки первісне значення «блиск вогню, світло» → «щось гарне», зближується з лит. *grōžis* «краса». Досліджуваний іменник співставляють з д.-ісл. *hrósa* «хвалитися», лат. *corpus -ōris* «тіло», сскр. *kṛp* «вид, краса» та ін. [Преобр., I: 378; Ф., II: 367; ЕСУМ, III: 76–77].

У семантичній структурі іменника *красота* виокремлюється периферійне значення «прикраса». У значенні «прикраса тіла та одягу» лексема *красота* вжита в «Житії Костянтина-Кирила»: «украшену велми монисты златыми и бисьромъ и всею *красотою*» [XI – XII, ЖКК, 24]. Контекст вказує на те, що *красотою* називали різноманітні прикраси – намиста, візерунки на одязі тощо.

На позначення прикрас церковних приміщень це слово міститься в літописах, «Слові про закон та благодать» Київського митрополита Іларіона, «Житії Кирила та Мефодія», «Повісті врем'яних літ», «Повісті про Адрія Боголюбського», «Сказанні про Бориса та Гліба» та ін.: «Показати и(м) цр(к)овнЮю *красотю* [...] злата много. и паволокы. и камъне драгое» [*912, ЛЛ, ст. 38]; «Рускы" поч(с)твивъ. дарми золото(м). и паволоками и фодудъ"ми. и пристави къ нимъ мужи свои. показати имъ ц(рк)внЮю *красотю*. и полаты златы"» [*912, ЛІ, ст. 28]; «показующе имъ церковную *красотю*» [*986–987, ЛНик, 52]; «показающе *красотю* ц(рк)внЮю» [*987, ЛІ, ст. 93]; «Кн<зь бл(л)говѣрныи Андрѣи и створи цр(к)въ сию [...] не могутъ сказати изр#дны" *красоты* е". златомъ и финиптомъ. и вс#кою добродѣтellyю» [*1175, ЛІ, ст. 581]; «уже съ всякою *красотою*

украши: златомъ и сребромъ, и каменiemъ драгымъ» [XI–XII, Сл. Илар., 50]; «и оукрашилъ въс# кою красотою» [XII, ЖКМ, Зв]; «показати имъ церковную красоту, и полаты златыя и в нихъ сущая богатства, злато много и паволокы и камѣнье драгое» [XI – XII, ПВЛ, 90]; «не могутъ сказати изрядныя красоты ея, и златомъ и финиптомъ, и всякою добродѣтелью» [XII, АБ, 206]; «и възгради ц(е)рковь велику. имѣюще верховъ п#ть и списавъ всю и украси ю всею красотою» [XIV, СкБГ, арк. 149 зв.]; «показующе имъ церковную красоту» [*1487–1488, ЛН, 443]. Зі значенням «коштовності, дорожочінності, вбрання» іменник красота представлений в «Історії Іудейської війни» Флавія Полонського: «Архелаи же, хотя поч(ь)стити приставившаго ся, вынесе всю ц(нса)рскую красоту, да понесут прѣд умрѣшимъ» [СлРЯ, XI: 33].

Лексема красота в текстах Київської Русі XI–XIV ст. зафіксована на позначення краси у прямому та переносному значенні: «но сіаше и благодатьми [...] душевныя красоты» [*1054, ЛНик, 86]; «красоты дѣвцы твоя» [XIII, ДД, 28]. У цьому випадку, внутрішня форма досліджуваного слова пов'язана з уявленнями про щось гарне (прикраса, одяг, елемент інтер'єру, краєвиди, людські якості та ін.).

Коузьнь (кУзьнь). Давньоруське утворення коузьнь походить від стсл. ковати. В етимологічних словниках зазначено, що стсл. ковати «кувати» зводиться до псл. *kovati, kujQ* «кувати, бити метал молотом», спорідненого з лит. *kauti* «бити, кувати», лтс. *kaût* «бити, рубати, убивати» та ін. [Ф., II: 270; ЕСУМ, II: 121].

Загальна назва коузьнь є рідковживаною в текстах XI – XIV ст. «Зв'язок між значенням слова та контекстом є двостороннім, – пише Н. Г. Михайловська, – якщо значення слова реалізується в контексті і визначається через контекст, то і зміст контексту конструюється через значення слів, що належать до нього» [3, с. 7]. Беручи до уваги вживання слова коузьнь, ми виділили таке ядерне значення лексеми коузьнь, як «ковані вироби». За СДРЯ, зафіксовані чотири випадки вживання цього іменника в значенні «ковані вироби (ємності, прикраси, оправы для ікон та ін.)» в таких текстах XIII – XIV ст., як пролог «Лобковський», «Мерило Праведне», «Повчання» Феодора Студіта, «слова» Григорія Богослова: «и шьдъ w(т)вали камень w(т) гроба, и вниде || въ нь. да и първо~ въз# саванъ и коузьнь всю»; «а кн#гинѣ ихъ свою бесцѣнную кузьнь и портъ. золото и камени~ дорогw~ и великии женчюгъ»; «и кузниц различны". и камени";»; «принесоша же ·(ві)· кн#з# на обновле(н)е дары кузьнь» [СДРЯ, IV: 326]. На позначення жіночих прикрас (шитих золотом та сріблом тканин, намиста з перлів) досліджуване слово міститься в текстах Київської Русі «Олександрія» та «Хроніка Георгія Амартола»: «Повелехъ женскую кузьнь и порты (мтр)е Дарьевы ... послати къ

намъ»; «Стъкляная *кузнь*» [СлРЯ, VIII: 111]. За словами археологів, «*жіноча кузнь* – це дорогі жіночі прикраси» [2, с. 18].

Лѣнота. Ймовірно, що найменування *лѣнота* є церковнослов'янізмом. В етимологічному словнику М. Фасмера зазначено, що прикметник *лєный* походить від стел. лѣпѣ. Первинним значенням цієї лексеми стало «прилеглий, приліплений», потім – «підходящий, хороший, гарний». Слово *лєный* споріднене з лтс. *laĩrns* «милий, товариський» [Ф., II: 485]. За словником В. І. Даля, церковне *лєнота* вживалося в значенні «краса, баса, миловидність; розкіш, пишнота», прикм. *лєный* «хороший, гарний, прекрасний, миловидний» [Даль, II: 406].

К. О. Левковська зазначає, що «значенням слова є загально прийнятий за певним звучанням і всіма його різновидами постійний зміст» [1, с. 118]. Ядерним значенням іменника *лѣнота* є «краса, пишність»: «древьною въздаючи *лѣноту*. и вьньць ~го»; «Наказани~ славны(м) ~сть *лѣнота*, а оубогымъ приѣжище» [СДРЯ, IV: 457]; «И пожьжень бысть град и церкви несказыны *лѣноту*» [*1203–1204, ЛН, 46–47]; «церкви несказаны *лѣноту*» [*1204, ПЦ, 68].

Таким чином, цього тематичного угруповування належить сім найменувань: *благоукрашень*~, *богатыство*, *доброта*, *добродѣтель*, *красота*, *коузнь* (*кизнь*), *лѣнота*. Лексеми досліджуваної групи мають слов'янське походження. Лексеми вжиті в текстах Київської Русі переважно на позначення таких загальних понять, як краса, добро та ін. Значення «прикраса» для цих слів реверберується лише в поодиноких текстах. Переважній більшості іменників з загальним значенням «прикраса» властива семантична близькість. Інтегральною для описаних слів є сема 'прикраса'. Досліджувані лексеми вживаються в східнослов'янських текстах XI–XIV ст. з такими значеннями, як «цінності (ювелірні прикраси, коштовне каміння, золото)», «прикраси урочистого одягу», «ковані вироби (каблучки, ланцюжки, сережки)», «жіночі прикраси (шиті золотом та сріблом тканини, намиста з перлів)», «краса, пишність», «зображення візерунків або прикрас», «прикраси церковних стін» тощо.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АБ – Повесть об убиении Андрея Боголюбского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. IV. – С. 206–217.

Даль – Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – М. : АСТ, 2006. –

ДД – Девгениево деяние // ПЛДР. – М. : Худож. лит., 1981. – Вып. III. – С. 28–65.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [редкол. О. С. Мельничук та ін.] ; АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1983–2006. –

ЖКК – Житие Константина-Кирилла // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. II. – С. 22–65.

ЖСР – Житие Сергия Радонежского // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. VI. – С. 254–411.

Изб. 1076 – Изборник 1076 года / [ред. С. И. Котков]. – М. : Наука, 1965. – 1055 с.

ЛП – Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1998. – Т. II. – С. 1–283.

ЛЛ – Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1997. – Т. I. – 496 с.

ЛН – Новгородская первая летопись младшего извода. По Комиссионному списку // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 2000. – Т. III : Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С. 101–564.

ЛНик – Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – М. : Яз. русск. культуры, 1965. – Т. IX–X. – 244 с.

Преобр. – Преображенский А. Г. Этимологический словарь русского языка : в 2 т. / А. Г. Преображенский. – М. : ГИС, 1958–1959.

СДРЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / [редкол. Р. И. Аванесов, В. Б. Крысько и др.]. – М. : Русск. яз., 1988–2008.

СкБГ – Сказание о Борисе и Глебе // БЛДР. – СПб. : Наука, 1997. – Т. I. – С. 328–351.

СлРЯ – Словарь русского языка XI–XVII вв. : в 27 т. / [редкол. С. Г. Бархударов, Г. А. Богатова и др.]. – М. : Наука, 1975–2002. –

Срезн. – Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка : в 3 т. / И. И. Срезневский. – М. : Книга, 1989. –

Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / Макс Фасмер. – М. : Прогресс, 1986–1987. –

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков : Праславянский лексический фонд / [ред. О. Н. Трубачев]. – М. : Наука, 1974.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX – XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. – М.–Л. : АН СССР, 1954. – С. 1–76.

2. Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала / К. А. Левковская. – М. : Высш. шк., 1962. – С. 119–200.

3. Михайловская Н. Г. Системные связи в лексике древнерусского книжно-письменного языка XI – XIV вв. (нормативный аспект) / Н. Г. Михайловская. – М. : Наука, 1980 – 253 с.

4. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

Стаття надійшла до редколегії 22.03.2012

А. СИБРУК

СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫЕ С ОБЩИМ ЗНАЧЕНИЕМ «УКРАШЕНИЕ» В ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТКАХ XI–XIV ВВ.

В статье рассматриваются лексико-семантические особенности существительных с общим значением «украшение», зафиксированные в восточнославянских текстах XI – XIV вв.

Ключевые слова: памятники Киевской Руси XI – XIV вв., существительные со значением «украшение».

A. SIBRUK

NOUNS WITH MEANING „DECORATION” IN WRITING TEXTS OF XI – XIV CENTURIES

In the article we examine nouns with peripheral meaning «decoration», which are fixed in written language of XI – XIV centuries.

Key words: texts of Kyiv Russ of XI – XIV, nouns with a meaning «decoration».

УДК 821.161.2-3.09

Алла СІТКО

ПРАГМАТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПЕРЕКЛАДУ АНГЛОМОВНИХ ВИГУКІВ

Стаття присвячена аналізу прагматичних проблем перекладу англomовних вигуків українського мовою. Досліджено вторинні функції вигуків на основі комунікативної та соціальної взаємодії мовців.

Ключові слова: вигуки, прагматичне значення, мовленнєвий акт.

Провідною тенденцією сучасних лінгвістичних та перекладознавчих досліджень є усвідомлення функціональної специфіки одиниць мовлення, а також аналіз їхнього місця у дискурсі, на яке впливають багато нелінгвістичних чинників, а саме: соціальні та антропологічні параметри комунікації. Оскільки вигуки виконують важливу роль у різних фазах мовленнєвого спілкування, у дискурсі стає важливим вибір